

पुर्नवसन : एक सामाजिक समस्या

डॉ. नलिनी आय. बोरकर,
समाजशास्त्र विभाग,
कला व वाणिज्य पदवी महाविद्यालय,
पेट्रोलपंप, जवाहरनगर जि. भंडारा.

प्रस्तावना

विकासाच्या प्रक्रियेमध्ये समाजाच्या पूर्वीच्या अवस्थेपेक्षा अधिक चांगली अवस्था हा अर्थ अभिप्रेत असतो. एखाद्या क्षेत्राचा विकास होतो म्हणजे प्रगती होते असे चित्र 'डोळ्यांसमोर उभे राहते. प्रगतीचा वेग मंद असला तरी समाज व देश प्रगती करतोय असेच म्हटले जाते. विकासाचा असमतोल निर्माण होवू नये आणि सर्व क्षेत्रांचा विकास व्हावा हे या प्रक्रियेमध्ये अभिप्रेत असते. 'आर्थिक विकास' ही संज्ञा देखील नेहमीच वापरली जाते. अनेक वर्षांपर्यंत अर्थशास्त्रात 'आर्थिक वृद्धी' आणि 'आर्थिक विकास' या दोन संज्ञा परस्परांच्या पर्यायी संज्ञा म्हणून वापरल्या जाते. परंतु 'आर्थिक विकास' या संज्ञेला वेगळा अर्थ आणि स्वतंत्र अर्थ आहे. म्हणजेच या दोन्ही संकल्पना परस्पर संबंधीत असल्या तरी वेगवेगळ्या आहेत. आर्थिक विकासात केवळ समाजाच्या आर्थिक प्रगतीचा, उन्नतीचा विचार केला जात नाही, तर निर्मित संपत्तीचे सामाजिक न्यायतत्वांवर आधारीत होणारे वितरण त्यात अपेक्षित आहे. बुकानन व एलिस यांनी आर्थिक विकासाची व्याख्या करतांना म्हटले आहे, "विकास म्हणजे भांडवल गुंतवणूक करून अल्प विकसित क्षेत्रातील लोकांच्या वास्तविक उत्पन्नात वाढ करण्याची शक्यता वाढविणे होय." (तोष्णीवाल, 2009-220). एकूणच असे म्हणता येईल की, समाजात त्यादृष्टीने असे परिवर्तन घडवून आणणे आवश्यक आहे ज्यामुळे उत्पादक साधनांचा विकास होईल व दरडोई उत्पन्नात वाढ होईल. आर्थिक विकास ही संकल्पना मानवी मूल्यांवर आधारीत आहे. सामाजिक न्याय, समता, स्वातंत्र्य, लोकशाही व सर्वधर्म समभाव या मूल्यांवर आधारीत असलेली विकासाची संकल्पना सर्वच घटकांचा, सर्व क्षेत्रांचा विकास या अर्थाने म्हटला जातो. समाजाच्या माध्यमातूनच समाजाचा विकास घडवून आणणे आवश्यक आहे. आर्थिक विकासात सामाजिक घटकांचे महत्त्व नाकारता येत नाही. आर्थिक विकासात पारंपारिक संस्कृती, राष्ट्रवाद, नातीगोती या सामाजिक घटकांचा महत्त्वाचा वाटा असतो. आर्थिक विकासाचा समाज संरचनेशी अत्यंत जवळचा संबंध आहे.

आर्थिक विकास आणि विस्थापन :- विकासासाठी नवनवे

प्रयोग, शोध प्रकल्प हाती घ्यावे लागतात. त्यासाठी भांडवल निर्मिती करावी लागते. भारतासारख्या लोकसंख्येत दररोज वाढ होणाऱ्या देशात बेरोजगारीचा प्रश्न सोडविणे किंवा कृषी प्रधान देश असल्यामुळे सिंचनाच्या सोयी करणे, मग त्यासाठी मोठमोठे उद्योग व धरणे बांधून विकास साधण्याचा प्रयत्न केला जातो. ज्यामुळे विस्थापन ही समस्या निर्माण होते. औद्योगिक विकासांतर्गत मोठे विज प्रकल्प, अणुविज प्रकल्प, मिहान प्रकल्प, विशेष आर्थिक क्षेत्र, कोळसा, मँगनीज, लोखंड इत्यादी खनीज संपत्ती काढण्यासाठी खाणी आणि प्रकल्प सुरु करण्यात आले. मोठ्या प्रकल्पांना पाण्याची सुविधा, जलविद्युत प्रकल्प, कृषी सिंचनाकरीता सुविधा यासाठी मोठी धरणे बांधण्यात आली. या प्रकल्पासाठी त्या परिसरातील गावे उठविलीत. जे लोक अनेक पिढ्यांपासून तिथे राहत होते, त्यांचे भावनिक नाते त्या गावांशी जोडलेले होते त्यांना गाव सोडण्यास भाग पाडण्यात आले. अलिकडे भारतात विस्थापनाची भिषण समस्या निर्माण झाली आहे.

विस्थापनाची काही उदाहरणे :- 1941 मध्ये कर्नाटक राज्यातील बेल्लारी जिल्ह्यात तुंगभद्रा सिंचन प्रकल्प सुरु करण्यासाठी 63 खेड्यातील 4 हजार कुटुंबे विस्थापित झाली होती. याच सुमारास पंजाबमधील पोंग व भाका-नांगल धरण, ओरिसातील हिराकुंड धरण, गुजरातमधील उकाई धरण, 1962 मध्ये बांधलेले महाराष्ट्रातील कोयना धरण, जायकवाडी धरण, येलदरी धरण यासारख्या धरणांच्या निर्मितीसाठी अनेक गावातील लोकांना विस्थापित करावे लागले. मराठवाड्यातील परभणी जिल्ह्यातील येलदरी धरणामुळे जवळपास 43 गावांना विस्थापित व्हावे लागले. पश्चिम बंगाल मधील 'दामोधर खोरे योजना' अंतर्गत 32 गावातील 4500 कुटुंबातील 93 हजार लोक विस्थापित झाले. गुजरात मधील नवागाम येथील सरदार सरोवर, मध्य प्रदेशातील पुनासा येथे नर्मदा सागर प्रकल्प, ओंकारेश्वर व महेश्वर प्रकल्प यामध्ये विस्थापित होणाऱ्या लोकांची संख्या फार मोठी आहे. ओरीसातील कोरापूट जिल्ह्यातील राष्ट्रीय अॅल्युमिनियम कंपनीसाठी शासनाने शेकडो एकर जमीन ताब्यात घेतली. या प्रकल्पातही 15 गावातील 610 कुटुंबे विस्थापित झाली. रांची जवळील 'हतिया' येथील 'हेवी इंजिनअरींग

कार्पोरेशन' या प्रकल्पात 25 गावातील लोक विस्थापित झाले तर राउरकेला स्टील प्लॅट मूळे 32 गावातील 15590 लोकांना विस्थापित व्हावे लागले. महाराष्ट्रातील नागपूर येथील मिहान प्रकल्पासाठी तसेच 'कार्गोहब' या मोठ्या विमानतळासाठी सोनेगांव व लगतच्या जमिनी ताब्यात घेण्याचे सरकारचे धोरण आहे. यामुळे अनेक कुटुंबे विस्थापित होणार आहेत. (तोष्णीवाल, 2009-221, 222).

केंद्री जल आयोगानुसार 36,000 मोठे धरण प्रकल्प बांधले आहेत. या धरण प्रकल्पांमुळे जवळपास 1 कोटी लोकांना विस्थापित केले आहे. 1991 च्या नोंदिनुसार भारतात 336 लहान-मोठे फक्त कागद उत्पादन करणारे कारखाने होते. या कारखान्याकरीता हजारो एकर जमीन व जवळपास 1 लाख लोक विस्थापित झाले. आशिया खंडातील सर्वात मोठा औद्योगिक प्रकल्प बुटीबोरी, नागपूर येथे उभारण्यात आला. या प्रकल्पाकरीता हजारो एकर जमीन ताब्यात घेण्यात आली व यामुळे 450 कुटुंबे विस्थापित झालीत. उत्तर प्रदेशातील आग्रा-कानपूर दरम्यान अनेक चामडे उद्योग आहेत. या उद्योगांनी जवळपास 80,000 लोकांना विस्थापित केले. राउरकेला स्टील प्लॅट मूळे 32 गावातील जवळपास 15 हजार लोकांना विस्थापित व्हावे लागले. भिलाई स्टील प्लॅट मूळे 14 गावातील 7 हजार लोक विस्थापित झाले.

स्वातंत्र्योत्तर कालखंडात भारतात कोळसा व युरेनियम खाणीद्वारे उत्खनन सुरु झाले. झारखंड राज्यात 226 कोळसा खाणी आहेत. तज्ञांच्यामते, ओपन कास्ट माईन्स मध्ये मोठ्या प्रमाणात जमिनी जातात. त्यामुळे तेथील लोक विस्थापित होतात. नागपूर जवळ उमरेड, पिपळा, खापरखेडा व सावनेर इत्यादी ठिकाणी कोळसा, मॅंगनीजच्या खाणीमुळे हजारो लोक विस्थापित झालेले आहेत. बहुराष्ट्रीय कंपन्यांनी भारतात 350 विशेष आर्थिक क्षेत्र स्थापित करण्याच्या प्रयत्नात हजारो हेक्टर जमीनी ताब्यात घेतल्या आणि लाखो लोक विस्थापित झाले आहेत. गेल्या काही वर्षात किती आर्थिक क्षेत्र विकसीत झाले आहेत? हा प्रश्न अनुत्तरीत राहतो. मात्र त्या नावांवर शेतकऱ्यांच्या सुपीक जमिनी करोडो रुपये नफा कमवून विकल्या गेल्याची आकडेवारी आहे. उदा. पश्चिम बंगाल मधील विशेष आर्थिक क्षेत्र शेतकऱ्यांच्या जमिनी देण्याच्या विरोधामुळे स्थापित होवू शकले नाही.

एकूण काय तर आर्थिक विकासाच्या नावांवर मोठ-मोठे औद्योगिक प्रकल्प, धरणे, कोळसा खाणी, मॅंगनीज खाणी, मोठ-मोठे थर्मल पॉवर स्टेशन्स, विद्युत प्रकल्प, उद्योग, व्यवसाय या सर्वांसाठी शेतकऱ्यांच्या सुपीक आणि त्यांची आजिविका असलेल्या जमिनी ताब्यात घेण्यात येतात व त्या भागातून त्यांना हाकलून देण्यात

येते. त्यामुळे विस्थापनाची फार मोठी सामाजिक समस्या निर्माण झालेली आढळून येते. विस्थापनामुळे आजवर बारा कोटी लोक विस्थापित झाले आहेत. त्यात 75 टक्के दलित आहेत. म्हणून आर्थिक विकासाची ही प्रक्रिया विस्थापनाला प्रेरित करते असे म्हटले जाते. (पाटील-2018-166). विस्थापनाच्या प्रक्रियेमुळेच पुनर्वसनाची समस्या सुध्दा निर्माण झालेली आहे. पुनर्वसनाच्या समस्येचे स्वरूप दिवसेंदिवस भयावह होतांना आढळत आहे.

पुनर्वसन :- आर्थिक विकासासाठी अनेक गावांना त्यांच्या पूर्वीच्या जागेवरून उठविले जाते. अनेक शेतकऱ्यांच्या जमिनी ताब्यात घेतल्या जातात. यात आदिवासी आणि बहुजन समाजाचीच जास्त संख्या आहे. त्यांची घरे, जमिनी ताब्यात घेवून त्यांना बेघर, बेरोजगार केले जाते. फक्त धरणांमुळे विस्थापित झालेले लोक जरी विचारात घेतले तरी ही संख्या दीड कोटी एवढी आहे. सर्व विकास प्रकल्पांमुळे 12 कोटी लोक विस्थापित झालेले आहेत. त्यांचे कुशल व समाधानकारक पुनर्वसन झालेले नाही. त्यामुळे पुनर्वसनाचा प्रश्न एक जटील सामाजिक समस्या म्हणून निर्माण झालेला आहे.

पुनर्वसनाचा अर्थ:- पुनर्वसनाचा अर्थ स्पष्ट करतांना पुनर्वसन ही संकल्पना किती व्यापक अर्थाने वापरली जाते हे लक्षात घेणे आवश्यक आहे. "पुनर्वसन म्हणजे लोकसंख्येची एका क्षेत्रातून दुसऱ्या क्षेत्रात नियोजनाच्या आधारावर स्थानांतर करणे होय", अशी व्याख्या अलेक्झांडर प्रसाद आणि जहांगीरदार यांनी केलेली आहे. तर सॅम्युअल ब्लूम म्हणतात, "पुनर्वसन ही अशी लवचिक संज्ञा आहे की, जी पूर्वीच्या सर्व प्रकारच्या संधी किंवा परिस्थिती पूर्ववत सुधारित स्वरूपात मिळवून देण्याच्या बाबींवर अवलंबून असते. (तोष्णीवाल, 2009-222). टॉस रॉबर्ट यांनी स्पष्ट केले आहे की, पुनर्वसनाची संज्ञा ही शिक्षण, भौतिक कार्ये, मानसिक समायोजन, सामाजिक अनुकरण व व्यावसायिक क्रिया यांच्याशी विशेषत्वाने संबंधित असलेल्या संवांशी निगडित आहे" गोसीखुर्द प्रकल्पग्रस्तांचे संयोजक विलास भोंगाडे यांनी गोसीखुर्द धरणांमुळे विस्थापित झालेल्या लोकांचे अध्ययन केले. त्यांनी पुनर्वसनाचा अर्थ स्पष्ट करतांना म्हटले आहे की, 'पुनर्वसन अशी कल्पना आहे की मूळ गावातील लोकांच्या जीवन जगण्याच्या सर्व सुविधा, आर्थिक संधी किंवा पूर्ववत सामाजिक, आर्थिक, सांस्कृतिक परिस्थितीशी प्राप्त करून देण्याच्या स्थितीवर अवलंबून आहे.'

वरील व्याख्यांवरून पुनर्वसनाचा अर्थ स्पष्ट होतो. पुनर्वसन या समस्येला आर्थिक, भौगोलिक, सामाजिक, मानसिक, सांस्कृतिक असे विविध आयाम आहेत. विस्थापनाचा आदिवासी आणि स्थानिक लोकांच्या जिवनावर गंभीर परिणाम होत असतो.

नवीन जागी त्यांचे समायोजन, सम्मिलीकरण लवकर होत नाही. त्यांची मूले, स्त्रिया आणि स्वाभीमान सुध्दा दगावतो. स्थानिक लोक त्यांना लवकर स्विकारत नाही आणि सांस्कृतिक ऱ्हास सुध्दा घडून येतो. युनेस्कोने विस्थापित आदिवासींचे अद्ययन केले असता त्यांना आढळले की, आदिवासींच्या जिवनावार विस्थापनाचे गंभीर परिणाम झालेले आहेत. टाटा इंस्टिट्यूट ऑफ सायंस ने केलेल्या अध्ययनात असे आढळून आले आहे की, विस्थापितांचे पुनर्वसन होतांना अनेकांचा मृत्यू झाला आहे. नर्मदा बचाव आंदोलनाच्या प्रणेत्या मेधा पाटकर यांना असे आढळले की, नर्मदा प्रकल्पामुळे बाधीत होणारे आदिवासी आपले गाव सोडायला आणि दुसऱ्या ठिकाणी पुनर्वसन करून घेण्यास तयार नाहीत. विस्थापन आणि पुनर्वसनाचा प्रश्न भारतातच नव्हे तर आंतरराष्ट्रीय स्तरावर विचारात घेतला गेला. या प्रश्नाचा अभ्यास करण्यासाठी विश्व बँकेने मोर्स बर्जर यांची एक समिती नेमली. तसेच केंद्र सरकारने जयंत पाटील यांच्या अध्यक्षतेखाली पुनर्विचार गट नेमला. त्यामुळे पुनर्वसनाच्या प्रश्नाबाबत लोक व शासन सुध्दा जागृत होवू लागले आहे.

विस्थापितांच्या पुनर्वसनाकरिता उपाययोजना :-

1. नविन जागा:- ज्या लोकांची घरे प्रकल्पामध्ये गेली आहेत आणि जी गावे उजाडली आहेत त्यांना नविन जागा उपलब्ध करून ज्यांच्या जमिनी प्रकल्पामध्ये गेल्यात त्यांना जमिनी उपलब्ध करून देणे आणि त्या जमिनीवर शेती करता यावी यासाठी आर्थिक सहाय देणे आवश्यक आहे.
2. सुविधा उपलब्ध करून देणे:- विस्थापित लोकांचे पुनर्वसन ज्या ठिकाणी केले आहे त्या ठिकाणी सर्व प्रकारच्या नागरी सुविधा उपलब्ध करून देणे. उदा. प्राथमिक आरोग्य केंद्र, शिक्षण, खेळाचे मैदान, धार्मिक स्थळ, बाजारपेठ, विद्युत व्यवस्था, स्मशानभूमी, पक्के रस्ते, सांडपाण्याची व्यवस्था इत्यादी.
3. रोजगार पुरविणे:- विस्थापितांचा उदरनिर्वाह चालावा म्हणून त्यांना रोजगार उपलब्ध करून देणे आवश्यक आहे. त्यांची जमीन ताब्यात घेतल्यामुळे त्यांना उपजिविकेचे साधन उरले नाही. त्यामुळे ते मोलमजुरी करून आपला उदरनिर्वाह करतात. त्यामुळे त्यांना शुन्य व्याजदराने कर्ज उपलब्ध करून द्यावे. जेणेकरून ते लघुउद्योग, कुटीद्योग, एखादे दुकान वगैरे टाकू शकतील. त्यांच्या आवडी व क्षमतेप्रमाणे त्यांना प्रशिक्षण व मार्गदर्शन करावे. तसेच शासकीय नोकऱ्यांमध्ये त्यांच्या पाल्यांना आरक्षण द्यावे जेणेकरून त्यांच्या उदरनिर्वाहाचा प्रश्न कायमचा सुटू शकेल.
4. जमिनीच्या मोबदल्यात जमीन:- अनेक पिढ्यांपासून शेती

व्यवसायाव्यतीरीक्त दुसरा व्यवसाय केलाच नसेल अशा शेतकऱ्यांच्या जमिनी प्रकल्पात गेल्याने ते पुरते बेरोजगार होतात. आणि दुसरा व्यवसाय करणे त्यांना शक्य नसते. अशा प्रकल्पग्रस्तांना जमिनीच्या मोबदल्यात जमिनी उपलब्ध करून दिल्या जाव्यात.

5. घरांकरीता जागा:- लोकांना विस्थापित करण्याअगोदर त्यांना पर्यायी निवासाची व्यवस्था करणे आवश्यक आहे. ज्या ठिकाणी त्यांचे पुनर्वसन करण्याचे ठरविले असेल तिथे त्यांना निशुल्क जागा उपलब्ध करून द्यावी. नव्या जागेवर घर बांधण्यासाठी त्यांना शासनाने शक्य तेवढी मदत करावी.

6. न्याय भूमिकेतून नुकसानभरपाई लवकर देणे :- जर न्याय देण्यास उशीर झाला तर तो एकप्रकारे अन्यायच असतो. विस्थापित आधीच चारही बाजूने गांजलेले असतात. त्यांचा मानसिक छळ होवू नये याची खबरदारी घेतली पाहिजे. स्वतःच्या चल-अचल संपत्तीपासून पोरके झालेल्या लोकांना कमीत कमी त्यांच्या संपत्तीचे मुल्यांकन करून जी नुकसान भरपाई मिळणार आहे ती वेळेवर मिळावी अन्यथा रोजगाराच्या अभावी त्यांची पिढी वाममार्गाला लागू शकते. धुमसत असलेल्या रागांचा स्फोट होवून संघर्ष निर्माण होवू शकतो. म्हणून मानवीय दृष्टी कोणातून सुध्दा या समस्येकडे पाहणे आवश्यक आहे.

7. प्रशिक्षण व रोजगार निर्मिती:- विस्थापित झालेल्या लोकांना औद्योगिक प्रशिक्षण देणे आवश्यक आहे. दुग्धव्यवसाय, कुटीरउद्योग, खाणीत काम करणे यासाठी त्यांना प्रशिक्षण व व्यवसाय उभारणीसाठी निधि देणे आवश्यक आहे. जे संपत्तीने आणि सांस्कृतिकदृष्ट्या सुध्दा निर्बल झालेत, त्यांना त्यांच्या पायावर भक्कमपणे उभे करण्यासाठी नवीन रोजगारनिर्मिती करणे आणि त्यासाठी लागणारे प्रशिक्षण देणे आवश्यक आहे.

8. प्रकल्पाअतर्गत रोजगार:- ज्या प्रकल्पासाठी हे लोक विस्थापित झाले, त्याची निर्मिती देशाच्या आर्थिक विकासासाठी करण्यात आलेली असते. मग या लोकांचा सुध्दा आर्थिक विकास त्यात निहित आहे. अशा प्रकल्पामध्ये विस्थापित झालेल्या लोकांच्या किमान दोन पिढ्यांना नोकरी द्यावी जेणेकरून या धक्क्यातून सावरून त्यांना सन्मानाने जिवन जगण्याची संधी द्यावी. त्यामुळे त्यांच्या उपजिविकेचा प्रश्न तर सुटेलच परंतु ज्या गावात ते आजवर प्रतिष्ठित म्हणून जगले ती प्रतिष्ठा पण त्यांच्या भावी पिढ्यांना कायम राखता येईल. हा विस्थापितांना खूप मोठा आधार होईल.

विस्थापितांचे पुनर्वसन करण्यासाठी वरिल उपाय योजना आवश्यक आहेत. त्याच प्रमाणे ही समस्या आणि तिच्याशी

संबंधीत सामाजिक, मानसिक, आर्थिक, सांस्कृतिक घटकांचा सांगोपांग विचार करणे सुध्दा आवश्यक आहे. विकास प्रकल्प तयार करतांना कागदोपत्री विस्थापितांच्या पुनर्वसनाची योजना आखली जाते. त्यांना त्यांच्या मालमत्तेचे मुल्य बाजारभावाप्रमाणे देण्याचे आमीष दाखविले जाते. याशिवाय अनेक सोयीसवलती मोफत देण्याचे वचन दिले जाते. या आमीशांना भूलुन ते आपली वडीलोपार्जित मालमत्ता, घरदार रिकामे करतात. परंतू कागदोपत्री स्वाक्षरी होवूनही 10-15 वर्षे त्यांना त्यांचे हक्क प्राप्त होत नाहीत. त्यांची फरपट होत राहते.

विस्थापनामुळे त्यांचे गावातील आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक जिवन पूर्णपणे नष्ट होते. मिळालेली रक्कम सहज संपून जाते आणि दारिद्र्य व बेरोजगारी वाटायला येते. परंपरागत व्यवसाय, शेती, घरदार यापासून वंचित असलेले हे लोक उदास आणि निरस जिवन जगण्यास बाध्य होतात.

विस्थापितांचे पुनर्वसन कुठे केले जावे यासाठी विस्थापितांशी मर्जी कधीच लक्षात घेतली जात नाही. प्रकल्पापासून दूर कुठेतरी त्यांना पुनर्वसनासाठी जागा उपलब्ध करून दिली जाते. जिथे त्यांना ते सांस्कृतिक वातावरण मिळत नाही जे त्यांच्या पूर्वीच्या गावात होते. अनेक लोक आमच्या बिरादरीचे लोक तिथे नाहीत तर आम्ही कसे रहावे ही तक्रार करतांना आढळतात.

पुनर्वसनाची प्रक्रिया लवकर घडून येत नाही. मूळचे गाव सोडून मिळेल तो मोबदला घेवून लोकांना कधी या गावी तर कधी त्या गावी भटकावे लागते. त्यामुळे वृद्ध व्यक्ती आणि बालकांच्या आरोग्यावर परिणाम होतो. निसर्गरम्य आणि सुंदर गावातील हे रहिवासी अनेकवेळा शहरात मजुरीसाठी जातात आणि सर्व कुटुंब झोपडपट्टीत गलीच्छ वातावरणात राहतात. त्यामुळे मुले व म्हातारे दगावण्याचे प्रकार सुध्दा विस्थापनामुळे घडून येतात.

ज्या गावाच्या शेजारी विस्थापितांचे पुनर्वसन केले जाते त्या मूळगावांतील लोकांचा राग पुनर्वसीत वस्तीवर असतो. ज्या जागेवर हे पुनर्वसन झालेले असते ती पडीत आणि जनावरांच्या कुरणांची जागा असते. आता स्थानिक लोकांवर जनावरांच्या चाऱ्याचा खर्च वाढतो त्यामुळे त्यांच्यात असंतोष निर्माण होतो. पुनर्वसीत लोक बेरोजगार असतात. त्यामुळे मिळेल त्या पैशात ते कोणतेही काम करतात आणि गावातील मजुरीचे दर कमी होतात. या कारणाने सुध्दा प्रस्थापित गावकरी पुनर्वसीत लोकांना आपले शत्रु समजू लागतात.

अशाप्रकारे पुनर्वसनाच्या प्रक्रियेत समाजाच्या सामाजिक, सांस्कृतिक ठेव्याचा न्हास होतांना आढळतो. एक गाव म्हणजे संस्कृतीचा एक संपूर्ण घटक एका ठिकाणावरून निर्वासित करून दुसऱ्या ठिकाणी वसविणे एवढे सोपे नसते. गावातील नातेसंबंध, सांस्कृतिक, आर्थिक देवाण-घेवाण, निसर्ग सर्वच गोष्टींचा न्हास घडून येतो. पुनर्वसित लोकांचे जिवन बेरोजगारी, शारिरीक व्याधी, पैशाचा अभाव, माणसिक ताण यामुळे कठीण होते. ही पुनर्वसनाची प्रक्रिया जर योग्य पध्दतीने राबविली गेली तर विस्थापितांचे जिवन नक्कीच सुसहय होईल.

संदर्भ:-

1. तोष्णीवाल सुभाष, भारतीय समाज: समस्या आणि प्रश्न, विश्व पब्लिशर्स, नागपूर, 2009.
2. लोटे रा. ज., भारतीय समाज: आव्हाने व समस्या, पिंपळापूर प्रकाशन, नागपूर, 2015.
3. पाटील प्रमोद, भारतीय समाज: प्रश्न आणि वर्तमान समस्या, अंशूल प्रकाशन, नागपूर, 2018.
4. पांडे दया, भारतीय समाज: संरचनात्मक समस्या, विश्व पब्लिशर्स, नागपूर, 2018.